

KAREL HLAVOŇ

ÚLOHA MARXISTICKO-LENINSKÉ ETIKY VE VÝCHOVĚ K VĚDECKÉMU SVĚTOVÉMU NÁZORU

Závažnost mravní problematiky v životě naší společnosti i v životě jednotlivců je bezpochyby obecně uznávána, stejně jako je socialistická mravní výchova zcela samozřejmě považována za důležitou složku komunistické výchovy. S tím je však v kontrastu jak skutečnost, že etika jako teoretická disciplína zkoumající systematicky morálku není u nás takřka pěstována, tak fakt, že etickému vzdělávání je v rámci naší vzdělávací soustavy poskytnut jen minimální prostor.

Jak je tento kontrast možný, když přitom tak vysoce oceňujeme závažnost mravní a světonázorové výchovy? Domnívám se, že je to způsobeno jednak nereflektovaným přerůstáním oprávněné averze k etickému intelektualismu, verbalismu a moralizátorství v nepochopení a nedocení role etického vědění v morálce, jednak nedocněním vlivu názorů o morálce na charakter světového názoru jednotlivce.

Otázka tedy zní: Jakou roli hraje vědění o morálce v morálce a ve světovém názoru, jakou roli hrají poznatky marxisticko-leninské etiky v procesu formování vědeckého světového názoru? Odpověď na tuto otázku může ovšem být v následujícím příspěvku pouze načrtnuta. Chci v něm jen poukázat na některé souvislosti, ve kterých se světonázorový význam mravních názorů projevuje nejvýrazněji.

MORÁLKA A SVĚTOVÝ NÁZOR

Termíny „světový názor“ a „morálka“ označujeme poměrně složité a různorodé komplexy jevů. Tím je myšlenkově rozlišujeme, a to právem, neboť světový názor obsahuje složky a plní funkce, které nespádají do oblasti morálky, zatímco morálka v sobě zahrnuje složky, které bychom stěží mohli podřadit pod pojem světového názoru. Při určitém pojetí světového názoru a morálky může být tento rozdíl absolutizován. Jestliže je světový názor pojat jako soubor názorů o přírodě, společnosti a člověku, jako obraz (popis a výklad) světa a jestliže je morálka pojata jen jako soubor norem a hodnot, pak se morálka a světový názor mohou jevit jako

dvě odlišné a od sebe oddělené sféry společenského a individuálního vědomí. Světonázorová výchova a mravní výchova jsou pak zdánlivě na sobě nezávislé. Proto se může zdát, že z hlediska potřeb světonázorové výchovy postačuje elementární výklad morálky jako formy společenského vědomí, objasnění její historickospolečenské podmíněnosti, vysvětlení její třídní funkce v třídně diferencované společnosti a výčet principů socialistické morálky.

Proti tomuto scientizujícímu chápání světového názoru se oprávněně stále obecněji prosazuje adekvátnější pojetí, které světovým názorem rozumí nejen soubor vědomostí, nýbrž také soubor hodnotových a normativních postojů, vyjadřujících vztah člověka ke světu, ke společnosti a k lidem. Morálka se takto jeví jako složka nebo vyústění světového názoru.

Rovněž morálku dnes chápeme mnohem širě než dříve: nejen jako soubor norem a hodnot, nýbrž jako specifickou formu humanizace společnosti a člověka i jako specifický systém autoregulace a regulace společnosti, společenských skupin a jednotlivců — tedy jako soubor poměrně rozmanitých jevů, kterými je uskutečňováno mravní sebeurčování a mravní regulace na společenské a individuální úrovni.

Na tomto podkladě lze lépe určit i vztah mezi morálkou a světovým názorem. V morálce hraje světový názor významnou roli. Základní charakter mravních systémů není určen jen jejich normativní složkou. Jejich zaměření, sociální funkce i některé stránky a mechanismy jejich fungování jsou určeny již charakterem a ideovým obsahem světového názoru, o který se tyto systémy opírají. Každou morálku lze analyzovat z hlediska jejího světonázorového zakotvení a každá morálka určité světonázorové zakotvení potřebuje. Mravní normy a hodnocení by bez světonázorového zakotvení byly pouhými normativními větami, postrádajícími odůvodnění, přesvědčivost a závaznost. Teprve v rámci určitého světového názoru se člověku jeví (i když zpravidla jen intuitivně) jako správné, oprávněné, závazné. Světovým názorem je také do značné míry určeno, jakým způsobem jsou mravní normy a hodnocení užívány v procesu mravní sebe-regulace.

Na druhé straně hraje morálka neméně významnou roli ve světovém názoru. Není jeho pouhým doplňkem nebo přívěskem. Každý obraz a výklad světa, společnosti a člověka v sobě implicitně zahrnuje určité (ovšem jen velmi rámcové) mravní důsledky, lze jej z hlediska těchto důsledků analyzovat a je třeba jej (má-li plnit funkci světového názoru) těmito mravními důsledky explicitně završit. Obraz a výklad světa bez hodnotového a normativního vyústění by byl jen souborem teoretických idejí a neměl by předpoklady k tomu, aby se v této neúplné podobě stal skutečným, tj. účinným, jednáním člověka ovlivňujícím světovým názorem. Světový názor (či spíše obraz a výklad světa) se bez normativního a hodnotového vyústění stává pouhým souborem neživotných, význam ztrácejících a konečně i nevěrohodných idejí. Náznorně to lze pozorovat na otřesení náboženských věroučných principů krizí tradiční křesťanské morálky.

V nejabstraktnější rovině může tedy být vztah mezi morálkou a světovým názorem charakterizován jako vztah vzájemného prolínání: nakolik se světový názor podílí na mravní orientaci a regulaci, natolik je součástí

morálky; nakolik jsou mravní postoje součástí nebo vyústěním celkového názoru na svět, společnost a člověka, natolik je morálka složkou světového názoru. Tedy také světonázorová a mravní výchova jsou spolu vnitřně těsně spjaty a měly by se ve výchovné praxi vzájemně prolínat.

Toto vzájemné prolínání světového názoru a morálky otevírá dva okruhy otázek: a) Jak ovlivňuje morálka jako složka světového názoru jeho ostatní složky? b) Jak je morálka ovlivňována ostatními složkami světového názoru, případně jak se v mravních postojích projevuje jejich světonázorové zakotvení? V následujícím výkladu se pokusím ukázat, že morálka a mravní problematika hraje ve světovém názoru a ve světonázorové výchově ještě hlubší roli a že vytváření mravních základů vědeckého světového názoru vyžaduje prohloubenější etické vzdělávání, než se běžně předpokládá.

SVĚTONÁZOROVÉ TENDENCE MRAVNÍHO VĚDOMÍ

Role morálky ve světovém názoru bývá zpravidla redukována na vztah, který byl již výše zmíněn: na nutné sepětí „teoretické“ složky světového názoru se složkou „praktickou“. Méně si však uvědomujeme, že mravní názory a postoje i celkový charakter mravního systému mohou silně (i když zpravidla neuvědomeně) ovlivnit uvažování o světě, společnosti a člověku. Do jisté míry se podílejí na vytváření gnoseologických předpokladů určitého „vidění“ světa, tj. určitým způsobem a směrem zaměřeného formování obrazu a výkladu světa. Nemyslím tím jen vliv morálky v historicko-spoolečenském vývoji světových názorů, ani jen vliv etiky ve vývoji filozofického myšlení, nýbrž také vliv morálky ve světonázorovém vývoji jednotlivců. Také zde se v oblasti mravní vytvářejí předpoklady světonázorových náklonností a averzí.

Na podkladě určité morálky se v rovině společenského vědomí i vědomí individuálního prosazuje tendence ke zformování a k akceptování takového obrazu a výkladu světa, v jehož rámci se takováto morálka může jevit jako možná, správná a smysluplná, tzn. v jehož rámci jsou možné základní formy jejího regulativního působení i základní principy její hodnotové normativní orientace. Na tomto podkladě se pak prosazuje i tendence k negativnímu, obrannému a odmítavému vztahu k jiným typům světového názoru, které (skutečně nebo zdánlivě) nevytvářejí světonázorový rámec pro jím osvojenou morálku a jím přijaté pojetí morálky.

Těsný vztah mezi morálkou a světovým názorem ovšem neznamená, že by morálka zcela jednoznačně a detailně určovala obsah světového názoru nebo že by světovým názorem byla jednoznačně a detailně určena mravní orientace. V každé z těchto oblastí je možná značná variabilita, každá je specifickým způsobem historickospolečensky podmíněna, takže jejich vzájemný vztah lze spíše než jako determinovanost charakterizovat jako světonázorové předpoklady určitých tendencí v oblasti morálky a jako mravní předpoklady určitých obecných tendencí v oblasti světového názoru.

Teze o vlivu morálky na obraz a výklad světa neznamená etizaci světových názorů ve smyslu absolutizace jejich mravního významu, ani podřazení světových názorů pouze mravním kritériím.

I když morálka ovlivňuje „vidění“ světa, neznamená to, že světový názor vzniká a je určován jen z potřeb mravního vědomí nebo že je dokonce vždy jen pouhou konstrukcí mravního vědomí. Jen za určitých historických, sociálních a gnoseologických předpokladů obraz a výklad světa, k němuž mravní vědomí určitých sociálních skupin nebo i celé společnosti tenduje, může ba i musí být nepravdivou spekulativní nebo fantazijní konstrukcí; ve filozofii může být dokonce i sama existence předmětného světa postulována jen jako pouhá „víra“ mravního vědomí. Rámcově lze říci, že v dějinách morálky a etiky vykořisťovatelských společenskoekonomických formací převažuje tendence mravního vědomí k nevědeckému světovému názoru. Nejen pro normy vyjadřující partikulární třídní zájmy, nýbrž i pro obecně lidské humanistické ideje je tu většinou hledána opora v idealistickém světovém názoru.

Deformující vliv sociálních vztahů na světový názor se tu projevuje prostřednictvím historické a sociální omezenosti, nerozvinutosti a tak či onak jednostranného zaměření obsahu i forem fungování morálky samé. Překonání tohoto deformujícího vlivu je možné a nutné na podkladě morálky, která se zformovala a dále se vyvíjí jako subjektivní stimul uvědomělého revolučního přetváření světa a která proto musí svou hodnotově normativní orientaci opřít o pravdivé poznání světa, nejobecnějších vztahů v něm, nejobecnějších zákonitostí a tendencí jeho vývoje.

Na dnešním stupni historického vývoje lidstva nelze nevědecký světový názor ospravedlnit jeho mravním významem, tj. tím, že je nutný pro morálku. Nakolik je pravdivé vědění o světě, společnosti a lidech předpokladem nejvyšší formy mravní orientace a mravního rozhodování, natolik je nepravdivý obraz a výklad světa nejen v rozporu se skutečností, s potřebami a kritérii poznání, nýbrž je v rozporu i s potřebami pokrokové morálky a potřebami člověka jako mravní bytosti, tj. v rozporu s potřebou objektivního základu hodnotově normativní orientace mravního systému jako celku i v rozporu s potřebou pravdivého vědění o světě jako základu uvědomělého mravního rozhodování člověka v konkrétních situacích.

Z hlediska pravdivosti obrazu a výkladu světa není tedy vliv morálky na světový názor jednoznačný: morálka může vytvářet tendenci k pravdivému nebo nepravdivému, materialistickému nebo idealistickému, dialektickému nebo metafyzickému názoru na svět.

Utváření vědeckého světového názoru musí proto jít ruku v ruce s utvářením a osvojováním mravní soustavy, která je jak obsahově, tak funkcionálně tomuto světovému názoru přiměřená.

Může se zdát, že se to děje prostě již tím, že výchova k socialistické morálce a výchova k vědeckému světovému názoru probíhají souběžně jako dvě stránky jednoho výchovného procesu a že (pokud jde o rozumovou složku tohoto procesu) jsou otázkám morálky věnována určitá témata občanské nauky a občanské výchovy na školách základních a středních i některá témata výuky marxisticko-leninské filozofie na vysokých školách. Domnívám se však, že rozumová složka mravní výchovy (která je současně důležitou složkou výchovy světonázorové) je v praxi našeho školství nepostačující jak rozsahem (neumožňuje zvládnout podstatný obsah etické problematiky), tak i formou (nepodává ucelenou soustavu vědomostí o mo-

rálce) a je nepřiměřená jak potřebám výchovy k socialistické morálce, tak potřebám výchovy k vědeckému světovému názoru.

Privádějí mne k tomu dva důvody: a) Rozumovou složku mravní výchovy nevidím jen ve vštěpování a osvojování mravních principů, norem a hodnot, nýbrž také ve vytváření předpokladů pro porozumění podstatným stránkám mravního života společnosti a jednotlivců. b) Výchova k vědeckému světovému názoru a k socialistické morálce se děje v procesu překonávání vlivu různých forem buržoazního světového názoru a buržoazní morálky: etická problematika hraje v tomto ideovém boji významnou roli.

ROLE ETICKÉHO VZDĚLÁVÁNÍ V MRAVNÍ A SVĚTONÁZOROVÉ VÝCHOVĚ

Problematica úlohy vědění a myšlení v morálce je velmi rozsáhlá, složitá a obtížná. V rámci našeho tématu však nejde o nic víc než o kritiku podceňování role etického vzdělávání v procesu výchovy k socialistické morálce a k vědeckému světovému názoru.

Etickým vzděláváním rozumím racionální složku mravní výchovy, která dává jedinci odpověď na otázku původu, podstaty, funkce, závaznosti morálky, ukazuje historickospolečenskou podmíněnost jejího vývoje, objasňuje třídní omezenost morálek panujících ve vykořisťovatelských společenskoekonomických formacích a proces formování obecně lidských mravních norem, ukazuje principy zdůvodnění norem a hodnot socialistické morálky, podává vysvětlení forem a mechanismů mravního sebeurčování člověka a mravní regulace společnosti, objasňuje mravní podstatu člověka, ukazuje správný a chybný průběh mravního rozhodování a posuzování, vysvětluje obsah a funkci abstraktních mravních kategorií a hodnotících pojmů, seznamuje s marxistickou odpovědí na otázku, které jsou důležité pro hodnotovou orientaci člověka (otázka smyslu života, štěstí), objasňuje příčiny mravního zla a rozporu mezi mravním ideálem a skutečností atd. atd. Zkrátka etickým vzděláváním rozumím soustavné a k ucelenému mravnímu názoru směřující sdělování a osvojování těch vědomostí o morálce, které jsou potřebné ke správnému fungování socialistické morálky, a to ve formě přiměřené stupni rozumového vývoje, sociální zařazenosti a zkušenosti jedince: mravouku na škole základní, etiku na středních a vysokých školách.

Bylo by možno namítnout, že vědění o morálce neučiní samo o sobě nikoho mravnějším. Avšak idea potřebnosti etického vzdělávání není založena na intelektualistickém předpokladu. Sdělování poznatků o morálce a objasňování mravní problematiky nemá a ani nemůže nahradit mnohostranný proces mravní výchovy, uskutečňovaný přímo v konkrétních situacích života jedince a kolektivu. Ovšem také absolutizace spontánního průběhu mravní výchovy je jednostranná a nepřiměřená potřebám formování pevného a správně fungujícího mravního systému.

V pozadí této druhé krajnosti je odpor k moralizátorství spolu s předpokladem, že jakmile se o morálce hovoří mimo konkrétní situace, dostává výklad mravních norem, hodnot a pojmů nutně moralizující charakter.

„Antimoralistní“ redukce mravní výchovy na „situační“ výchovu má však pro morálku neméně závažné důsledky než moralizátorství (jehož podstata tkví ostatně jinde než v „mluvení o morálce“). Moment obecnosti totiž při tom ustupuje do pozadí a do popředí se dostává spíše jedinečnost situací. Pouhá výchova situacemi vytváří předpoklady pro formování určitého typu morálky, tj. tzv. morálky situace, která svým relativismem rozhodně neodpovídá ideálu socialistické morálky. Mravní rozhodování a konání má pak převážně intuitivní charakter, nerozvinutá racionální složka mravní regulace snadno ustupuje před pragmatickou racionalitou, na místo obecných mravních hledisek (vyjadřujících v mravní formě společenské potřeby a zájmy) nereflektovaně nastupují hlediska individuální. Je-li domněle antimoralistní odpor k etickému vzdělávání domyšlen až k těmto důsledkům, ukazuje se jako očividně chybný. I když intuice hraje v mechanismu fungování morálky nemalou roli, přesto nelze socialistickou morálku, ve které má mít mravní rozhodování a konání uvědomělý charakter, zakládat jen nebo především na intuitivním chápání a užívání mravních norem, hodnot a pojmů. Socialistická morálka jako vyšší forma humanismu předpokládá i vyšší stupeň mravní uvědomělosti.

Etické vzdělávání se tedy musí týkat i objasňování obsahu a smyslu hodnotově normativní složky socialistické morálky. Neobstojí ani námitka, že etické vzdělávání může vést k pouze verbálnímu osvojení požadavků socialistické morálky. Mravní vývoj jedince může sice ustrnout na této verbální úrovni, na druhé straně však — jakkoliv jsou možné a cenné mravní činy „beze slov“ — morálka jakožto systém mravní orientace, sebeusměrňování a mravního působení není možná bez jazyka, bez řeči a beze slov. Ostatně již samo vysvětlování obsahu mravních principů a norem, objasňování termínů jazyka morálky, kterými člověk myslí a vyjadřuje mravní zásady, hodnocení a postoje, je nesmírně důležitou formou utváření obsahu mravního vědomí a celkové mravní orientace. Tím, že si člověk osvojuje význam slov, osvojuje si v mravní oblasti ještě něco víc než pouhá slova.

Etické vzdělávání nemůže zaručit, že člověk, který bude znát principy, normy a hodnoty socialistické morálky a který bude rozumět jejímu jazyku, bude také v jejím duchu jednat a žít. Etickým vzděláváním je utvářena pouze určitá stránka subjektivních předpokladů mravního života osobnosti. Sama k mravnímu životu člověka a společnosti nestačí, ale bez ní morálka a mravnost nemohou být. Mravní vědomí není ničím více, ale také ničím méně než předpokladem mravního konání.

Úkol etického vzdělávání však nespočívá jen v podílu na utváření racionální složky mravních regulativů (norem, hodnot, pojmového aparátu). Způsob činnosti mravního vědomí a jeho světonázorová tendence závisí také na vědění o morálce jako celku i na vědění o celé řadě jejich složek.

Chybné názory o morálce vedou k deformacím fungování mravního vědomí. Takto působí např. mravní absolutismus ve všech jeho formách, ale také mravní relativismus, mravní pesimismus, pojetí mravnosti jako pouhého respektování daných mravních norem, absolutizace a chybné pojetí svobody osobnosti, absolutizace principu jednání podle svědomí, odtržení morálky od reálného života, absolutizace ideje mravního zdoko-

nalování jednotlivce, názor o nezdůvodnitelnosti mravních norem a hodnot atp.

Tyto názory o morálce a stanoviska k jednotlivým stránkám mravního života se neodrážejí negativně jen v morálce, ale vytvářejí také příznivou půdu pro tendence mravního vědomí k nevědeckému světovému názoru. Tak například pojetí mravních norem jako absolutních, věčných a bezpodmínečně závazných příkazů vyvolává tendenci k různým formám objektivního idealismu, názor o racionální nezdůvodnitelnosti mravních norem a hodnot otevírá prostor iluzi o nepostradatelnosti náboženského zdůvodnění morálky, absolutizace mravní svobody a principu svědomí vede k nesprávnému pojetí vztahu jedince a společnosti atp.

Nesmí být ovšem opomenuto ani to, že nejen nepravdivé názory o morálce, ale také absence určitých mravních názorů a pojmů v mravním vědomí jedince znamená deformaci socialistické morálky. Lze odůvodněně předpokládat, že mezery v mravním vědomí mohou mít vedle důsledků mravních i negativní důsledky v oblasti světonázorové. Prostor pro idealistický, zejména náboženský světový názor však rozhodně vytváří neznalost, neschopnost jedince vysvětlit si některé mravní jevy, se kterými se setkává ve své vlastní zkušenosti, a neschopnost zodpovědět si otázky, které se mu v souvislosti s morálkou vynořují.

Domnívám se tedy, že etické vzdělávání je nutné z hlediska vnitřních potřeb jak mravní výchovy, tak výchovy světonázorové. Do popředí však nadto vystupuje potřeba, která je dána tím, že v etické problematice hledá oporu nejrozšířenější forma idealistického světového názoru — náboženský světový názor ve formě běžného náboženského vědomí nebo v systematické teologické formě.

Etická argumentace je dnes jednou z hlavních forem racionální opory a obhajoby náboženství. Je to naše vina — vina podceňování etického vzdělávání — jestliže je etická obhajoba náboženství někdy úspěšná a jestliže působí, i když jistě jen v určitých vrstvách věřících. Převážná většina našich občanů, včetně lidí středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných, má značně mlhavé a zlomkovité představy o tom, co je morálka a jak funguje. Lze bez nadsázky říci, že vzhledem k etizaci a etické obhajobě náboženství může být ateistická výchova účinná jen tehdy, když bude vedle svých ostatních složek opřena o adekvátní etické vzdělávání. Zatímco u nás je úloha etiky podceňována, v SSSR je zvláštní kurs marxisticko-leninské etiky v rozsahu 42 hodin součástí společného základu na vysokých školách.

DIE BEDEUTUNG DER ETHIK IN DER WELTANSCHAULICHEN ERZIEHUNG

Der vorliegende Artikel ist gegen die Unterschätzung der ethischen Bildung gerichtet. Unter dem Begriff der ethischen Bildung versteht der Verfasser den rationalen Bestandteil der moralischen Erziehung, u. zw. die durch eine angemessene Form des Schulunterrichtes (Sittenlehre, Ethik) vermittelte Aneignung aller Kenntnisse von der Moral, welche zum richtigen Fungieren der sozialistischen Moral erforderlich oder gar notwendig sind; es geht dabei nicht nur um die verständnisvolle Aneignung der Prinzipien, Normen, Werte und Kategorien der sozialistischen Moral, sondern auch

der richtigen und wahren Anschauungen über die Moral, ihr Wesen, ihre Funktionen, ihr Fungieren und ihre wesentliche Bestandteile. Die Beschaffenheit solcher Anschauungen ist nicht nur für die Moral selbst, sondern auch für die Weltanschauung von großer Wichtigkeit. Das ergibt sich aus der Analyse der wechselseitigen Beziehungen zwischen der Moral und der Weltanschauung. Auf der einen Seite wirkt die Weltanschauung auf die Moral bestimmend ein, auf der anderen Seite wird die Weltanschauung auch von der Moral und von den Ansichten über die Moral bedeutend beeinflusst. Auf der Grundlage der Moral und der moralischen Anschauungen bilden sich gewisse weltanschaulichen Tendenzen heraus (zur materialistischen oder idealistischen, dialektischen oder metaphysischen Weltanschauung). So können falsche moralische Ansichten einerseits gewisse Deformationen des Prozesses der moralischen Orientierung des einzelnen bewirken, andererseits eröffnen sie auch einen Raum für eine unwissenschaftliche Weltanschauung oder bestimmte ihre Äußerungen. Auch die Unfähigkeit, sich gewisse moralische Erscheinungen erklären zu können, wirkt oft in ähnlicher Richtung. Deshalb ist die ethische Bildung ein wichtiger Bestandteil nicht nur der moralischen, sondern auch der weltanschaulichen Erziehung.